

УДК 821.161.2-3.09"18":398

ДО ПИТАННЯ ПРО З'ЯСУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ФОЛЬКЛОРИЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ПРОЗИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ

Жанна ЯНКОВСЬКА

*Національний університет «Острозька академія»,
вул. Семінарська, 2, Острог, Рівненська обл., Україна, 35800*

Питання співдії фольклору і літератури на сьогодні активно досліджують учені різних гуманітарних галузей. Оскільки воно є багатоаспектним, то, конкретизуючи, вважаємо цікавим завданням проаналізувати фольклоризм літератури окремо взятого історичного періоду в межах одного жанру. У цій розвідці зроблено спробу окреслити загальнотеоретичні аспекти фольклоризму української літера-турної прози першої половини ХІХ століття.

Ключові слова: фольклор, література, фольклоризм, інтер-претація, стилізація, методологія, типологія.

Українська літературна проза першої половини ХІХ століття – яскрава сторінка національної культури. У цей час романтизм актуалізував якнайширше та якнайглибше звернення до народної творчості. Тому цілком правомірно говорити про актуальність дослідження фольклоризму україномовних творів Григорія Квітки-Основ'яненка, Пантелеймона Куліша, Ганни Барвінок, Маркіяна Шашкевича та інших письменників зазначеного періоду. Не менш цікаво й проаналізувати їх фольклоризм на рівні сучасних наукових підходів.

Можемо стверджувати, що на сьогодні, піднявшись на теоретично вищій щабель розвитку, українська гуманітаристика потребує нових способів аналізу та методів, серед яких і метод інтердисциплінарних зв'язків, який дає можливість досліджувати складні наукові явища на якісно новому рівні та породжує синтетичні наукові галузі, як етнолінгвістика, етнофілософія, етнокультурологія і тощо. Саме цей метод, на думку Віктора Давидюка, є «головним інструментарієм», що «дає змогу стереоскопічного бачення багатьох культурологічних явищ, які важко зауважити в площинному вимірі» [4, с. 73]. Явище фольклоризму літератури, зважаючи на багатовекторність вияву, також великою мірою тяжіє до цього методу дослідження.

Фольклоризм літератури певних періодів, творів окремого письменника чи конкретно взятого твору свого часу був (спеціально, ґрунтовно чи побіжно, принагідно, частково) предметом дослідження у працях І. Денисюка, Л. Дунаєвської, У. Далгат, Р. Кирчіва, С. Мишанича, О. Вертія, П. Іванишина, Я. Гарасима, Р. Марківа, Ю. Шутенко та інших і зараз залишається в полі зору

багатьох відомих учених. Проте, оскільки це явище поліаспектне, то маємо ще достатньо широке поле для наукових спостережень.

Хронологічно специфіка взаємодії фольклору і літератури визначалася засвоєнням іманентних форм та принципів народної творчості авторською. З часом форми кореляції між усною та авторською словесністю змінюються, удосконалюються, а тому сьогодні можемо говорити про дві взаємопроникаючі системи вербальної творчості. Проблема вивчення народних джерел національної культури (в тому числі й літератури) – це, за висловом Олексія Вертія, «проблема синтезу, діалектичної єдності двох світоглядів, двох систем художньо-естетичних цінностей» [1, с. 31].

Сам термін «фольклоризм», як відомо, був уперше вжив Поль Сабійо в кінці XIX століття для позначення різних занять та захоплень фольклором (у житті, мистецтві тощо). Звичайно, на сьогодні «наповнення» терміна змінилося, він став змістовнішим, більш містким. До наукового обігу термін «фольклоризм літератури» почали застосовувати у 60-х роках XX століття.

У довідковій літературі фольклоризм потрактовано як «наявність фольклорних елементів у літературному творі» [9, с. 699], «синкретизм фольклору та літератури на високому художньому рівні, що народжується в процесі тривалої різнобічної взаємодії та взаємовпливу двох художніх систем» [13, с. 400]. Простежуємо взаємодоповнюваність у тлумаченні терміна, оскільки у другому випадку (якщо говорити про «взаємовпливи») фактично задіяно й поняття «фольклоризація» як процес, зворотний фольклоризму – входження авторських творів чи їх елементів до обігу у народній творчості.

Якщо говорити про літературу першої половини XIX століття (і прозу особливо), то, звичайно, великою мірою у ній переважає рецепція фольклорних елементів у авторських творах. Стосовно цього, спираючись на досвід відомого вченого Івана Денисюка, Ярослав Гарасим стверджує, що «продуктивним [...] було використання в українській літературній прозі окремих засобів фольклорної поетики для посилення внутрішньої напруги та розкриття психологічного вмотивування вчинків персонажів. І якщо в 1870 р. “фольклорна манера психологічного аналізу відчувалася як застаріла”, то “прозаїки початку XIX ст. часто переносили вироблені фольклорні образи на характеристику внутрішніх переживань людини”» [2, с. 280].

Наукове осмислення фольклорних елементів у авторських творах на Україні розпочалося ще в аналізованій нами період розвитку української літератури – першій половині XIX століття. Як зазначає Ю. Шутенко, «ці проблеми закономірно постали перед дослідниками у зв'язку з формуванням романтичної парадигми світосприйняття, захопленням старовиною, прагненням пізнавати своє рідне, національне» [14]. У цей час форми впливу фольклору на літературу простежували у своїх працях Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Осип Бодяньський, Ізмаїл Срезневський та інші дослідники. Але оскільки значно термін «фольклоризм літератури», як і зазначений напрям дослідження виник значно пізніше, то вони неодноразово наголошували на такій її визначальній рисі, як народність, що потрактована як «органічна якість художніх творів кожної

національної літератури, яка виражає ментальність народу в його етнологічних та історичних виявах і вимірах, зумовлена органічним зв'язком письменника зі своїм етнонаціональним середовищем» [9, с. 481].

Поставши на Україні серед письменства саме зазначеного періоду, ознака народності творів засвідчила усвідомлення передовою інтелігенцією власної ідентичності та визнання за народом його національної самобутності, права у тих умовах на статусування його культури в усіх її формовиявах. Враховуючи складність часу, «заборони українського слова, культури і літератури не просто викликали, а й загострили необхідність звернутися до виробленого упродовж віків запасу народних уявлень про людину і світ, поставити їх на злобу дня у відповідності з потребами часу і таким чином показати природу духовної самобутності української літератури» [1, с. 112].

Автори «Літературознавчого словника-довідника» Роман Гром'як та Юрій Ковалів у відповідній статті досить підставно посилаються з цього приводу на огляд українських творів М. Костомаровим у 1844 році, де він зазначив: «Тепер ідея народності оживила нашу літературу: і читачі, і письменники шанують народність як головну чесноту будь-якого твору красного письменства», де народність – це «достеменно зображення свого, рідного, з усім карбом національного характеру» [Цит. за вид.: 9, с. 481]. Поступово, у зв'язку із суспільними, змінами лексема «народ» також набирала іншого смислоповнення, ніж у першій половині XIX століття (за часів кріпацтва). Розвивалася і сама українська література та літературна критика, постала українська фольклористика як наука, тому з часом поняття «народність літератури» стало «затісним» для повноцінного аналізу художніх творів, оскільки було зведене, на думку вищезгаданих авторів, «до тематично-проблемної основи твору, його доступності для широких мас, до ідейної спрямованості творчості митця, як показав досвід XX ст., залишала поза увагою стильове розмаїття письменників, естетичну рівноправність літературно-мистецьких напрямів, художнє експериментаторство митців слова» [9, с. 481].

Нині, в умовах розвитку сучасної філологічної науки, зорієнтованої не лише на позбавлення від прорадянської тенденційності, нав'язуваних ідеологічних догм і стандартних схем, але й на розбудову об'єктивної національної методології у її взаємозв'язках із суміжними науковими галузями, новими підходами, коли, за висловом Петра Іванишина, потрібно говорити про «інтерпретацію» та «реінтерпретацію» текстів [6, с. 5–6], гостро постає проблема взагалі перегляду старих підходів та стереотипів у вивченні творів словесності. Стосовно «інтерпретації», то, як зазначив автор, спираючись на досвід Ганса-Георга Гадамера, «йдеться про те, що історичне життя передання [...] “якраз і полягає в необхідності все нових і нових засвоєнь і тлумачень”. Стосовно реінтерпретації слід брати до уваги, що нагальна потреба у витлумаченні постає тоді, “коли смисловий зміст зафіксованого спірний, і потрібно досягнути правильного розуміння повідомлення”» [6, с. 5–6]. Мабуть, у деякому розумінні зараз можна говорити не стільки про повне заперечення попередньої інтерпретації текстів («реінтерпретацію»), скільки про пере- або неінтерпретацію, маючи на увазі нове потрактування творів з погляду сучасних наукових

підходів та принципів, спираючись на позитивний досвід попередників, тому і маємо нові завдання до поступу.

Питання рецепції фольклору, його поетики та інших засобів у літературну прозу першої половини ХІХ століття, як зазначалося вище, є у смисловому полі фольклоризму літератури. Його дослідження дає змогу суттєво розширити аналітичні межі, доповнюючи як більш об'ємно-«стереоскопічне» прочитання самих творів, так і дослідження «співдії» фольклору і літератури як двох систем словесності. У цьому плані, як зауважив О. Вертій, «розширюються й рамки самих досліджень, виробляються й кристалізуються нові основоположні підстави вивчення фольклорно-літературних взаємовпливів» [1, с. 20]. На думку ж Оксани Кузьменко, має важливе значення й «виявлення відмінностей і типологічних аналогій між професійною літературою та усною народною творчістю», що на сьогодні «набирає щораз більшого резонансу, виростаючи до загальнослов'янської проблеми» [8, с. 11].

Багатовекторність семантичних локусів поняття «фольклоризм літератури» зумовила й різні підходи до його характеристики. Скажімо, дослідник С. Росовецький у праці «Український фольклор у теоретичному висвітленні» пише про те, що «давно вже розрізняють (на жаль, без вказівки на першоджерело. – Ж.Я.) два типи фольклоризму письменника – «природний» і «кабінетний»», далі деталізуючи: «У першому випадку письменник звертається до явищ живого фольклору, а в другому до посередництва книги» [12, с. 559]. Ця градація видається недосконалою хоча б у тому сенсі, що вона не відображає універсального підходу до характеристики поняття. Коли аналізувати фольклоризм літератури першої половини ХІХ століття, то можна стверджувати, що мало хто з українських письменників того часу не слухав і не знав від дитинства народних творів, живучи найчастіше (особливо з дитинства) в оточенні носіїв фольклору, а пізніше сам не записував їх, не видавав чи не постачав іншим видавцям. Не зрозуміло тоді, до якого типу тяжітиме фольклоризм такого письменника, якщо у його авторських творах спостерігаємо рецептивні зв'язки із особисто пережитими фольклорними явищами, знаними текстами, а також із текстами, які записали інші фольклористи на цій же чи іншій території. Змішаного типу? Як би не було, але для того, аби органічно і правдиво інтегрувати, «вживити» фольклорний мотив чи елемент будь-якого типу у власний твір, письменник, безсумнівно, мав би зробити його особистою інтелектуальною власністю. В іншому випадку таке «вживлення» видавалось би штучним. Між тим, автор вищезазначеного підручника, безапеляційно віддаючи перевагу «кабінетному» типу фольклоризму, пише про те, що «природний» фольклоризм «є явище рідкісне», і наводить приклад: «Хто краще за селянського сина Шевченка міг знати український фольклор? Проте він вивчав друковані фольклорні збірки та розшукував рукописні, багато записував і сам, адже йому необхідно було знати фольклор не села Кирилівки, а свого народу» [12, с. 559]. Отже, кабінетний? Але за творами куди уже «природніший»? Справа, очевидно, не в «природності» чи «кабінетності» процесу рецепції фольклорного першо-елемента в авторський твір, а в «розмитості», нечіткості й не універсальності самого поділу. Чи є у нас літературні

твори, у яких використано фольклор лише одного села, написані безпосередньо самим носієм фольклору, який ніколи не покидав середовища проживання, до того ж (в аналізований період), зазвичай, був неписьменним? Якщо врахувати усі зазначені критерії, то виходить, що «природного» фольклоризму не існує. Тоді й потреба такого поділу відпадає. Можливо, варто більше акцентувати на ступені органічності трансформації фольклорного елемента у твір авторський?

Якщо ж говорити про поділ фольклоризму на «внутрішній» та «зовнішній», то під «внутрішнім» можна розуміти рецепцію фольклорних мотивів, поетики, сюжетних ліній, «символічне переосмислення фольклорних міфологічних першоелементів», того, що зберігає «дух» фольклору й глибокі емоційно-естетичні ціннісні орієнтири народної культури. Стосовно «зовнішнього» фольклоризму, то тут вбачаємо буквальне використання народних творів або їх частин, цитування пісенних куплетів, прислів'їв, приказок, фразеологізмів, сталих формул фольклорного наративу (зачинів, кінцівок) тощо, які органічно вписуються у зміст твору і впливають на стилістичну зумовленість тексту.

Очевидно, подібні ознаки маються на увазі, коли йдеться про фольклоризм «прихований» (фольклорні елементи в цьому випадку є більш переосмисленими, трансформованими, їх буває важко, а то й неможливо вирізнити із канви авторського тексту) і «прямий» (елементи народних творів легко детермінуються у тексті навіть за зовнішніми ознаками).

Напевне, найбільш загальний, чіткий та підставний є поділ фольклоризму за способом засвоєння, відтворення та сферою використання, який подано у словнику-довіднику «Українська фольклористика», у якому він потрактований як поняття «двох рівнів вияву: генетичного та функціонального», де перший рівень пояснюється із посиланням на Романа Кирчіва як «наслідування або використання фольклору в літературній творчості» зі зазначенням, що це «найбільш типова ознака продуктивного фольклоризму, коли, орієнтуючись на фольклорну поетику, автори літературних творів творчо трансформують, переосмислюють фольклорні мотиви, образи, композиційні схеми та художні засоби у канві власного тексту» [13, с. 399]. У фольклористиці та літературознавстві якраз досліджують багатовимірність цього рівня вияву фольклоризму, оскільки другий, «функціональний», «впливає з соціальної природи фольклоризму як «продуктивного процесу органічної адаптації, трансформації і репродукції фольклору в суспільному побуті, культурі, мистецтві» (В. Гусев)», тобто, це організація хорів, оркестрів, ансамблів, творчих колективів, де перевага надається «усній формі відтворення» [13, с. 399–400]. Оскільки цей поділ фольклоризму охоплює не лише літературну творчість, то за смисловим наповненням усі попередньо названі «літературні» типи є у площині генетичного рівня його вияву.

Така різноманітність характеристик і підходів до аналізу фольклоризму як явища, очевидно, не є випадковою, як, мабуть, і остаточною. Справа в тому, що у кожному випадку фольклоризм літератури конкретного періоду, як і творів окремо взятого письменника, має своє «обличчя», різні форми вияву, бо на нього впливають і загальні тенденції часу написання твору, і хронотоп зображуваних подій, які не завжди співпадають, стильові течії та напрями, що панують на час

написання твору в літературі, спосіб засвоєння та ступінь володіння автора фольклорним джерелом, зрештою, індивідуальний стиль письменника, його майстерність, сила таланту і т. п. Стосовно цього слушною є думка Ю. Шутенко: «Про фольклоризм, його дефініції, його різновиди тривають суперечки. Вони зумовлені складним характером зв'язку фольклору з літературою, неоднозначним розумінням дослідниками суті самої проблеми фольклоризму» [14]. Цю позицію поділяє також дослідниця П. Новікова [11]. Окрім вищезазначеного, тут мають значення навіть різні способи введення засобів фольклору в авторський текст: є він інтуїтивно-підсвідомий чи свідомий. Скажімо, У. Далгат, опонуючи Ю. Тинянову, схиляється до трактування фольклоризму як свідомого звернення письменника до фольклорної естетики, зазначаючи, що «системне, високохудожнє, функціональне використання фольклорних елементів у літературі не руйнує її канони, а збагачує літературу ідейно-художнім синтезом» [5, с. 21].

Зважаючи на вищевказане, можемо стверджувати, що рецептивні зв'язки з фольклором у літературній прозі першої половини XIX століття простежуються на рівні засвоєння міфологічних першоелементів, розвитку наративних жанрів, мовностилістичних трансформацій, переосмислення фольклорної символіки, буттєво-архетипних образів тощо. Зокрема, звернення літератури через посередництво фольклору до міфологічних мотивів, образів, сюжетних ліній призводить до виникнення поняття «міфологізм», що, відповідно, є одним із векторів, способів вияву фольклоризму. Таке звернення до міфології, яка, за висловом В. Кубільоса, є «не лише мистецтвом слова, але й втіленням первіснообщинного досвіду» [7, с. 24], запускає складний механізм непрямих трансформацій. При цьому, враховуючи надто значну віддаленість у часі й міжлокусному текстовому просторі (фольклорі) та авторське бачення як «кут переломлення» первинно-вторинної інформації, виникають надзвичайно різні міфологеми, які, вбираючи ознаки обох систем народної словесності (міфу і фольклорного твору), становлять оригінальний текст, що (в межах фольклоризму) позначений рисами міфологізму.

Кожен із названих вище напрямів входження фольклорної поетики в літературу цілком заслуговує на окреме дослідження. Тому, зважаючи на складність взаємозв'язків, «співдії» фольклору та літератури як двох «світоглядних парадигм», Руслан Марків запропонував розглядати їх у двох площинах: «по-перше, з погляду генетичного (або історичного) розвитку і, по-друге, з погляду типології» [10, с. 215], що дає змогу певною мірою структурувати різні підходи до вивчення фольклоризму як явища та чіткіше диференціювати його характерний тип для певного періоду розвитку літератури.

Отже, бачиться важливим, що крізь призму дослідження фольклоризму літератури можна не лише «дешифрувати» її «національний код», але і виявити вектори входження до комплексу «універсальних цінностей», що допомагає усвідомленню власної ідентичності, етнічної вартості, оскільки навіть стрімкі сучасні глобалізаційні процеси, за твердженням Я. Гарасима, «не спроможні стерти специфіку етнічно маркованої ментальності між людьми чи бодай

втрутитися в перекодування національно змодельованих та глибинно архетипізованих психоестетичних процесів сприйняття дійсності» [3, с. 376].

Про фольклоризм української літературної прози першої половини XIX століття можна говорити, маючи на увазі всі можливі варіанти впливу фольклору на текст авторський: від свідомого використання стилістичних особливостей організації текстопростору, рецепцій на рівні народної поетики, сюжетів, мотивів, образів, символіки до неусвідомленого, часто інтуїтивного звернення до фольклорного першоелемента, в межах якого використовується безпосереднє цитування фольклорного твору чи його частин, трансформація, переосмислення, а також фольклорні асоціації, ремінісценції тощо.

Список використаної літератури

1. *Вертій О.* Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років XIX століття / О. Вертій. – Суми : Собор, 2005. – 486 с.
2. *Гарасим Я.* Нариси до історії української фольклористики : навч. Посібник / Я. Гарасим – К. : Знання, 2009. – 301 с.
3. *Гарасим Я.* Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору. / Я. Гарасим – Львів : НВФ «Українські технології», 2010. – 376 с.
4. *Давидюк В.* Генетично-порівняльний метод – нові можливості фольклористичної компаративістики / В. Давидюк // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. вип. 36.– С. 66–86.
5. *Далгат У. Б.* Література і фольклор / У. Б. Далгат. – М. : Наука, 1981. – 304 с..
6. *Іванишин П.* Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, С. Маланюка, Л. Костенко. / П. Іванишин– К. : Академвидав, 2008. – 392 с.
7. *Кубилюс В.* Формирование национальной литературы – подражательность или художественная трансформация (Три шага литературы в фольклор) / В. Кубилюс // Вопросы литературы. – 1976. – № 8. – С. 21–26.
8. *Кузьменко О.* Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. / О. Кузьменко – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2009. – 296 с.
9. Літературознавчий словник-довідник / за редакцією Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 752 с.
10. *Марків Р.* Теоретичні аспекти фольклоризму в літературі / Р. Марків // Вісник Львівського університету. (Серія філологічна; вип. 41), – Львів : Львівський національний університет, 2007. – С. 215–223.
11. *Новікова П. Є.* Фольклорний концепт творчості Олеса Гончара / П. Є. Новікова. – Режим доступу : <http://www.philolog.univ.kiev.ua/library/zagal>
12. *Росовецький С.* Український фольклор у теоретичному висвітленні : підручник / С. Росовецький – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 623 с.
13. Українська фольклористика : словник-довідник / укладання і загальна редакція Михайла Чернопиского. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.
14. *Шутенко Ю.* Фольклоризм літератури / Ю. Шутенко – Режим доступу : <http://etno.kyiv.ua.net>

Стаття надійшла до редакції 08.04.2013
Прийнята до друку 25.04.2013

**TO THE QUESTION ABOUT CLARIFYING THE
THEORETICAL ASPECTS OF FOLKLORE IN UKRAINIAN
LITERARY PROSE OF XIX CENTURY: GENERAL
REMARKS**

Zhanna YANKOVSKA

*The National University of Ostroh Academy
Seminarska st. 2, Ostroh, Rivne region, Ukraine, 35800*

Nowadays the issue of interaction of folklore and literature is being actively researched by scientists of different humanitarian branches. As the issue is of multidimensional nature, we believe it to be an interesting task to analyze folklorism of a separate historical literary period within one genre. In this intelligence attempt we made a general theoretical outline of folklorism in Ukrainian literary prose of the first half of the nineteenth century.

Key words: folklore, literature, folklorism, interpretation, stylization, methodology, typology.

**К ВОПРОСУ О ВЫЯСНЕНИИ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ
ФОЛЬКЛОРИЗМА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ ПРОЗЫ ПЕРВОЙ
ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА: ОБЩИЕ ЗАУВАГИ**

Жанна ЯНКОВСКАЯ

*Национальный университет «Острозская академия»,
ул. Семинарская, 2, Острог, Ровенская обл., Украина, 35800*

Вопросы соучастия фольклора и литературы на сегодня активно исследуют ученые разных гуманитарных отраслей. Поскольку оно является многоаспектным, то, конкретизируя, считаем интересным заданием проанализировать фольклоризм литературы отдельно взятого исторического периода в пределах одного жанра. В этой разведке сделана попытка очертить общетеоретические аспекты фольклоризма украинской литературной прозы первой половины XIX века.

Ключевые слова: фольклор, литература, фольклоризм, интерпретация, стилизация, методология, типология.